

Härjedalens genuina kulturarv

Om historia, mångfald, strategisk design och samhällsplanering

NATUR OCH KULTUR I
JÄMTLANDS LÄN

Länsstyrelsen
Jämtlands län

Omslagsbilder:

Barfred, Hede hembygdsgård

Foto: Ove Hemmendorff, Jamtli

Restaurang Tusen, Ramundberget

Foto: Johan Loock, Länsstyrelsen

Lada, Hackåsvallen

Foto: Eva Karlsson, Länsstyrelsen

ICA i Funäsdalen

Foto: Johan Loock, Länsstyrelsen

Utgiven av

Länsstyrelsen Jämtlands län

Diarienummer 439-2482-10

Text: Johan Loock

Grafisk form: Wandry Design

Davidsons Tryckeri AB

Härjedalens genuina kulturarv

Om historia, mångfald, strategisk design och samhällsplanering

Innehåll

Sammanfattning.....	5
Inledning.....	6
Bakgrund.....	6
Syfte och metod	6
Härjedalens historieskrivning.....	8
Designprogram för Härjedalens kommun.....	19
Genomslag, utveckling och framtid.....	22
Kulturarv, mångfald, strategisk design, samhällsplanering och politik.....	28
Referenser.....	32

Sammanfattning

Projektet Härjedalens genuina kulturarv ingår i länsstyrelsernas projekt Kalejdoskop – sätt att se på kulturarv. Med projektet vill länsstyrelserna bidra till att fler människor blir berörda och delaktiga i arbetet med kulturarv. Länsstyrelserna vill lyfta fram fler berättelser som visar på kulturarvets mångfald och starta en debatt om hur kulturarv skapas, förändras och används.

I projektet Härjedalens genuina kulturarv står Designprogram för Härjedalens kommun, framtaget i sin första form 1993, i fokus. Designprogrammet gäller för ny- och ombyggnad inom kommunen och säger sig utgå från Härjedalens byggnadstradition. Det kulturhistoriska underlaget till programmet togs fram gemensamt av Länsstyrelsen i Jämtlands län och Jämtlands läns museum/Jamtli omkring 1990 och vilar på den kunskap som under lång tid byggts upp kring Härjedalens kulturarv.

I designprogrammet formuleras det övergripande syftet med följande ord: "Målet bör vara att åstadkomma en miljö som hämtar sina karaktärsdrag ifrån Härjedalens egen byggnadstradition och tar tillvara den genuina, karga, enkla och nästan naturgivna byggnadsstil som fjäll- och skogsbonden skapat genom århundraden. Denna byggnadsstil harmonierar väl med landskapet och fjället och har därmed förutsättningar att skapa en egen sammanhållen profil för området som både besökaren och Ortsbon uppskattar."

Det framgångsrika designprogrammet är kanske ett av de bästa exemplen i landet på hur kulturmiljövården lyckats bli en påtaglig del av en kommuns samhällsplanering och varumärkesbyggande. Kulturarvet har genom designprogrammet använts i ett målmedvetet arbete med strategisk design och har genom kopplingen till översiktsplanen en stark politisk förankring. Idag tycks det ändå som att programmet används på ett friare och mer associativt sätt än för en del år sedan. Ett exempel på det är Restaurang Tusen i Ramundberget, som invigdes 2009. Restaurang Tusens utformning är klart inspirerad av det samiska formspråket. Detta faktum är visserligen nedtonat på olika sätt, men byggnaden kan ändå tjäna som en intressant utgångspunkt för en diskussion kring hur designprogrammet skulle kunna utvecklas och breddas.

Designprogrammet av idag bygger på en ensidig och oreflekterad historieskrivning som kulturmiljövården varit högst delaktig i att sprida och legitimera. I föreställningarna om Härjedalens historiska utveckling och kulturella särart har fjällbondekulturen placerats i centrum, vilket skett på bekostnad av att många andra berättelser om Härjedalens kulturarv aldrig, eller väldigt sporadiskt, förmedlats. Ett exempel på detta är det samiska kulturarvet som behandlats bristfälligt och stereotypt under lång tid.

Det finns ett samband mellan den allmänna synen på Härjedalens historia och på de motsättningar som i olika sammanhang blir tydliga mellan "fjällbönder" och andra grupper. Frågor kring historiesyn och kulturell identitet har en politisk laddning i Härjedalen, i synnerhet vad gäller det samiska. Syftet med rapporten är inte att döma någon, eller att slå fast vad som är rätt eller fel, utan att lyfta ett antal frågeställningar. En förhoppning är att rapporten ska leda till ökad reflektion och inspirera till fortsatt dialog.

Inledning

Bakgrund

Projektet Härjedalens genuina kulturarv ingår i länsstyrelsernas projekt Kalejdoskop – sätt att se på kulturarv. Alla länsstyrelser deltar under perioden 2010-2011 i Kalejdoskop, som finansieras genom Riksantikvarieämbetets FoU-medel och länsstyrelsernas gemensamma utvecklingsmedel. Med projektet vill länsstyrelserna bidra till att fler människor blir berörda och delaktiga i arbetet med kulturarv. Länsstyrelserna vill lyfta fram fler berättelser som visar på kulturarvets mångfald och starta en debatt om hur kulturarv skapas, förändras och används.

Under 2010 har åtta länsstyrelser, däribland Länsstyrelsen i Jämtlands län, arbetat i regionala delprojekt med att fördjupa sig i frågor som handlar om att lyfta fram fler berättelser och att få fler delaktiga. Det har även pågått andra aktiviteter runt om i landet som angränsar till Kalejdoskops syfte, men som finansieras på annat sätt. Inom projektet genomförs också seminarier med syfte att öka länsstyrelsernas kunskap om mångfald och tolerans samt för att tillsammans diskutera gemensamma förhållningssätt och arbetsmetoder.

I projektet Härjedalens genuina kulturarv står Designprogram för Härjedalens kommun, framtaget i sin första form 1993, i fokus. Designprogrammet gäller för ny- och ombyggnad inom kommunen och säger sig utgå från Härjedalens byggnadstradition. Designprogrammet i sig har varit en stor framgång, och blivit en viktig del av kommunens samhällsplanering och av varumärket Härjedalen. Det kulturhistoriska underlaget till programmet togs fram gemensamt av Länsstyrelsen och Jämtlands läns museum/Jamtli och vilar på den kunskap som under lång tid byggts upp kring Härjedalens kulturarv.

I designprogrammet formuleras det övergripande syftet med programmet med följande ord: "Målet bör vara att åstadkomma en miljö som hämtar sina karaktärsdrag ifrån Härjedalens egen byggnadstradition och tar tillvara den genuina, karga, enkla och nästan naturgivna byggnadsstil som fjäll- och skogsbonden skapat genom århundraden. Denna byggnadsstil harmonierar väl med landskapet och fjället och har därmed förutsättningar att skapa en egen sammanhållen profil för området som både besökaren och Ortsbon uppskattar."

Syfte och metod

Syftet med projektet Härjedalens genuina kulturarv har varit att diskutera och problematisera de föreställningar om Härjedalens historiska utveckling och kulturella särart, som ligger till grund för designprogrammet. Vad har det ensidiga utpekandet av bondebeyggelsen som representant för områdets byggnadstradition inneburit och varför har just den bebyggelsen upphöjts till norm för praktiskt taget allt som byggs idag? Hur gick framtagandet av programmet till och vilken roll spelade egentligen den institutionella kulturmiljövården i processen att legitimera den agrara bebyggelsens upphöjda position? Vad har följderna blivit av att föreställningarna om Härjedalens kulturella särart idag är en central del av kommunens och turistnäringens planering och arbete med strategisk design?

Frågor kring historia, kulturarv, identitet och vilken grupp som ska ha tolkningsföreträde är politiskt och juridiskt laddade i Härjedalen. Finns det idémässiga samband mellan till exempel designprogrammet och de pågående rättstvisterna mellan markägare och renägande samer?

Syftet med den här rapporten är inte att döma någon person, organisation eller företeelse, eller att slå fast vad som är rätt eller fel, utan att lyfta ett antal frågeställningar. Anslaget i rapporten är medvetet tillspetsat och provokativt. Tanken är att rapporten ska ställa obekväma frågor, snarare än att leverera svar. En förhoppning är att rapporten ska leda till ökad reflektion och inspirera till fortsatt

dialog i frågorna mellan berörda parter – såväl vad gäller förhållanden i Härjedalens kommun som i andra sammanhang och på andra platser.

Arbetet med projektet Härjedalens genuina kulturarv har i huvudsak bedrivits koncentrerat under sammanlagt sju veckor under hösten 2010. Projektledare har varit antikvarie Johan Loock, som också skrivit denna rapport och svarar för dess innehåll. Ett kontaktutbyte har skett med i första hand Härjedalens kommun genom stadsarkitekt Ulf Alexandersson, Jamtli genom 1:e antikvarie Ove Hemmendorff, Gaaltje genom arkeolog Ewa Ljungdahl och Regionalt Designcentrum genom utvecklingsansvarig Tore Brännlund.

Projektets stora utåtriktade aktivitet har varit genomförandet av ett seminarium inom ramen för de så kallade Spektakeldagarna i Östersund 12-13 november. Spektakeldagarna arrangerades av projektet Drivkraft!, som ingår i det nationella projektet Drivkrafter för nya näringar – design, upplevelser, kulturarv. Drivkraft! finansieras av KK-stiftelsen, ägs av Regionalt Designcentrum och utförs av Storsjöran AB. Under Spektakeldagarna arrangerades ett 30-tal större och mindre aktiviteter med anknytning till kulturella och kreativa näringar, varav flera aktiviteter var seminarier kring olika teman. Ett av dessa seminarier hade rubriken Destinationsdesign – att välja (bort) sin historia, och arrangerades i samarbete med Kalejdoskop.

Till seminariet om destinationsdesign hade bjudits in ett antal talare som fick hålla korta presentationer. Därefter vidtog en debatt. Johan Loock, Länsstyrelsen, inledde med att säga några ord om Kalejdoskop. Sedan talade Härjedalens stadsarkitekt Ulf Alexandersson om kommunens designprogram och därefter arkitekt Hans Murman om sitt projekt "Restaurang Tusen" i Ramundberget. Därpå följde ett inlägg av arkeolog Ewa Ljungdahl från Gaaltje, som talade om arbetet med att dokumentera samiska kulturmiljöer i Härjedalen. Därefter talade 1:e antikvarie Ove Hemmendorff, Jamtli, om ett antal mindre kända kulturmiljöer i Härjedalen, som representerade olika exempel på berättelser som uppmärksammats i mindre omfattning genom åren. Anna Furumark, Örebro länsmuseum avslutade med ett antal reflektioner kring ämnet, bland annat utifrån Sverigedemokraternas framgångar i Härjedalen. Moderator var Tore Brännlund, Regionalt Designcentrum. Under de två timmar seminariet pågick hann många intressanta aspekter tas upp. Arrangemanget lockade cirka 45 personer. I anslutning till lokalen för seminariet rullade ett bildspel med bilder som speglade olika berättelser om Härjedalen. Inne i lokalen fanns information om det nationella projektet Kalejdoskop.

Härjedalens historieskrivning

*"Härjedalens folk vill varken betraktas som ett musealt preparat eller åthugas som en hord av laglösa skogsmänniskor eller ömkas som en skock styvmoderligt behandlade vildmarksbarn. Det vill reda sig självt, och det reder sig självt. Det vill känna delaktighet i nutida svenskt samhällsliv, och det tillgodogör sig därav vad det anser sig behöva. I Högvådens by, den högst belägna byn i hela Sverige, går man och längtar efter en rejäl trerörmottagare utan att besinna, att jazzmusiken från Savoy Hôtel föga höves ödemarkens friborna söner och dygdädla döttrar, och när den störste renägaren bland lapparna i Storstallen har ärende nedåt bygden, sätter han sig vid ratten i sin bensinkarriol och kör som ett jehu efter vägarna utan en tanke på hur hänsynslöst han chockerar den etnologiska stilkänslan hos de häpna turisterna vid väggkanten. Detta är ju både naiva och horribla symtom, men man får ta dem som de äro, uttryck för en barnslig längtan efter drägligare och mera stimulerande livsvillkor hos människor, för vilka livet varit kärv och slitsam vedermöda. Å, låt oss slippa teaterbönder och Skansenlappar, låt oss unna dessa varelser att vara stillösa i våra ögon men ärliga mot sig själva och oss. Snart nog övergår omvandlingsprocessens stilvidrighet i en ny stilriktighet. Jag blev inte glad, när jag en gång i somras såg en flicka i Vemdalen räfsa hö i en balklänning av laxfärgad silkestrikå och jadegrön Garbohatt, men jag tröstade mig, när jag strax därpå såg några småtöser i Hede lekfullt tumla om i färgglada overalls. När en ny och främmande kultur tränger in i en gammal bondbygd, är det alltid det tarvliga basarkramet, som först lockar sinnena, men sådant regleras småningom och vittnar väl snarast om hur ihålig och värdelös den gamla kulturen hunnit bli. Man skall inte sörja det gamla som går, ty det kan icke tvingas tillbaka, utan inrikta sig på att leda det nya in i goda och sunda banor. Vår väg går mot framtiden, ej mot det förflutna."*¹

Kronprins Gustaf Adolf och kronprinsessan Louise besöker Remsgården i byn Remmet utanför Sveg 1932. Till höger står landsantikvarie Eric Festin. Remsgården har sedan länge varit en av de kulturhistoriska miljöer i Härjedalen som gärna visas upp. Kronprinsparet signalerar modernitet och storstad genom sina moderiktiga trenchcoats. Foto: Okänd/Jamtli Bildbyrå.

I Svenska Turistföreningens Årsskrift 1931 med temat Härjedalen beskriver Gustaf Näsström hur landskapet Härjedalen står på randen till en ny tid. Moderniteten gör sitt intåg i bondesamhället och påverkar allt och alla. Näsström ger visserligen uttryck för en sorg över hur det gamla och lokalt genuina blandas upp av något som är internationellt och inledningsvis av lägre kvalitet, men eftersom människor får bättre livsvillkor och kan leva mer stimulerande liv, menar Näsström att det är en oundviklig utveckling.

Näsströms skildring av Härjedalen är inte typisk, utan tvärtom unik. Det stora flertalet skildringar av Härjedalen ger istället intryck av en homogen bondebygd som näst intill undgått påverkan av det moderna samhället. Denna bild har också aktivt understötts och förstärkts av kulturmiljövården genom åren. Det är som om det funnits en önskan att i Härjedalen se något som egentligen inte

¹ Näsström 1931, s. 3-5.

längre finns – eller kanske ens någonsin funnits. Denna ambivalens finns bland annat i Kulturhistorisk utredning över Härjedalens kommun från 1977, där Jämtlands läns museum sammanfattar läget för bebyggelsen på följande sätt:

*"Inventeringen har visat att Härjedalen är ett av landets rikaste landskap vad beträffar bevarad kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Men trots den stora mängden gamla hus domineras landskapet i hög grad av byggnader från sen tid. De gamla byggnaderna ligger insprängda i nyare bebyggelse, vilket gör att vi ofta har svårt att se vad som är värdefullt."*²

Vad betyder det egentligen? Den första meningen motsägs väl av de två följande meningarna? Och betyder den avslutande frasen att landskapet urartat? Synen på vad som ligger i begreppet "kulturhistoriskt värdefull" har förvisso förändrats sedan 1977. Inom kulturmiljövården anser man inte längre att det som är kulturhistoriskt värdefullt en gång för alla låter sig definieras vad gäller ålder och kategori. Det intressanta med Härjedalen är ändå att detta synsätt verkar grundmurat, och på ett oreflekterat vis upprepats gång på gång, i mer populärt skrivna böcker och broschyrer, såväl som i akademiska sammanhang, officiella dokument och myndighetsbeslut. Man har krampaktigt hållit fast vid en sanning – trots att verkligheten sedan länge motbevisat den.

Om landskapet Härjedalens historia ska sammanfattas i några få meningar, utifrån det som publicerats, skulle den sammanfattningen kunna se ut så här:

Härjedalen är Sveriges högst belägna landskap. De första människorna som befolkade Härjedalen var jägare och samlare. De äldsta boplatserna är daterade till cirka 5000 f.Kr. Så småningom utvecklades ett jordbruk, som på grund av landskapets utsatta läge varit förenat med stora svårigheter. Landskapet fick sitt namn av normannen Härjulf Hornbrytare, som enligt sägnen var Härjedalens första invånare. Under äldre tid har järnhantering varit viktig i Härjedalen, vilket landskapsvapnet vittnar om. Vapnet som avbildar smidesverktyg är känt sedan 1600-talet. Fram till 1645 tillhörde Härjedalen Norge och låg i kyrkligt avseende under Nidaros biskopsdöme. Under 1500- och 1600-talen drabbades Härjedalen av flera oroligheter, bland annat Baltzarfejden 1611-13. I slutet av 1600-talet inleddes malmbrytning vid Ljusnedal. Under cirka 200 år bröts först koppar- och sedan järnmalm. Den mest kände bruksherrn var William Farup, som tillträdde 1855 och drev Ljusnedals bruk fram till nedläggningen 1869. Han blev också en föregångare inom jordbruket. Under Farups tid som jordbrukare kom motsättningar mellan samer och bofasta att kulminera i den så kallade kulturkampen. Från mitten av 1800-talet blev skogen allt viktigare. Ett stort antal gårdar köptes upp av skogsbolagen och Ljusnan byggdes ut för flottning av timret till sågverken vid kusten. År 1882 öppnade Fjellnäs Hög-fjellspensionat. Under 1900-talet har turismen blivit allt viktigare, framför allt i västra Härjedalen.

Ovanstående är visserligen en generalisering och förenkling, men skildringarna av Härjedalen är, med några undantag, ändå påfallande likartade och "okomplicerade". Den härjedalske bonden har strävsamt odlat sin jord, trots svårigheter och yttre hot i form av till exempel krig, skogsbolag och ett hårt klimat. Dels tycks tiden efter nedläggningen av Ljusnedals bruk vara ganska ointressant att beskriva, och dels är det slående hur litet, eller märkligt samer behandlas i litteraturen. I den mån samer och rennäringen överhuvud taget beskrivs, så är det ofta i ett eget kapitel, skilt från den övriga stora berättelsen om Härjedalen. En bok om skogsbrukets framväxt i Härjedalen inleds med meningen "Bosättningarna i Härjedalen bestod ursprungligen av små jordbruk med ringa bärkraft". Några meningar längre fram står följande: "År 1805 var folkmängden i Härjedalen sammanlagt 4 284 personer,

² Jämtlands läns museum 1977, s. 4.

Lappar tillvaratagande skjutna renar. Målning av Johan Tirén 1892.

© Foto Erik Cornelius/
Nationalmuseum,
Stockholm. Den kända målningen som återger Kulturkampen har ofta använts som illustration när konflikterna mellan samer och markägare ska skildras.

år 1855 räknade man 6 963 och år 1860 uppgick den till 7 167 personer. Det är ovisst om man då hade räknat med samerna, men med tanke på att de uppgick till endast 169 personer, är det väl att anse som betydelselöst.³ Ska det tolkas som att det som på något sätt stör bilden av den strävsamme, idogt kämpande bonden, måste rensas bort?

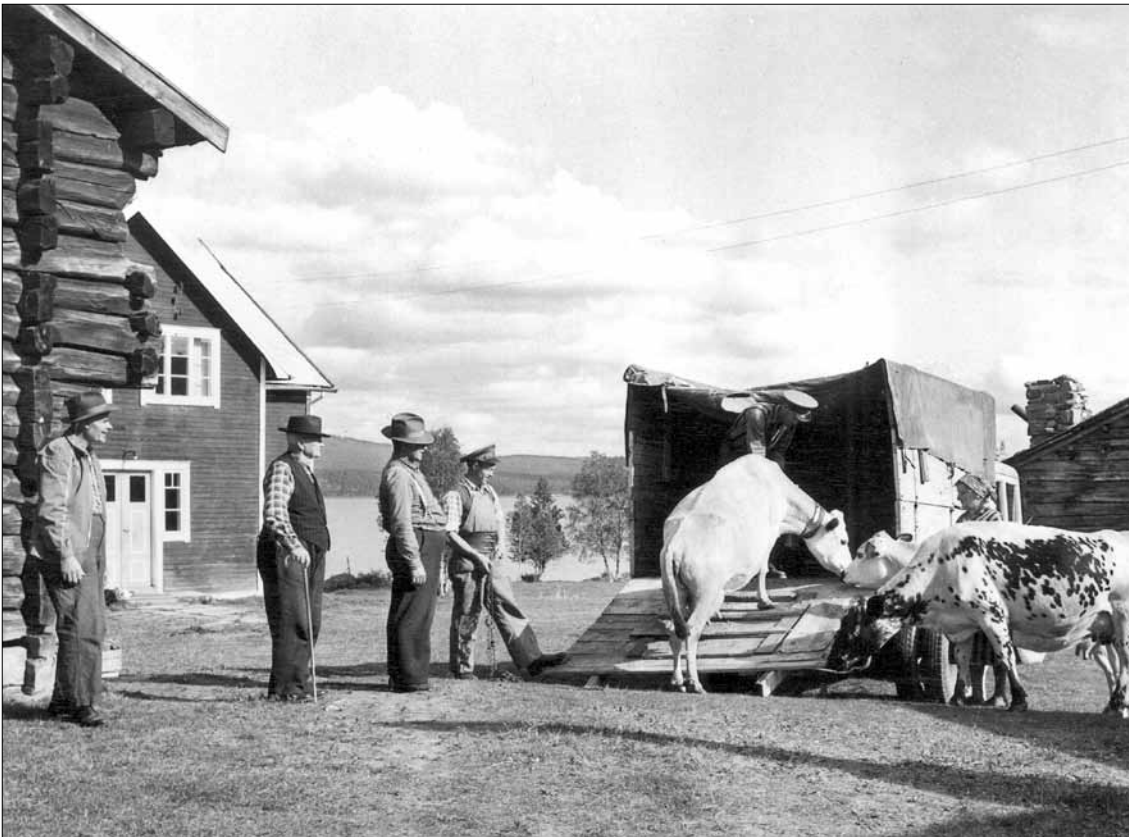
Något som däremot som regel framställs grannlaga beträffande samerna är olika konflikter, till exempel kulturkampen i slutet av 1800-talet.⁴ Ett avsnitt ägnas också vanligtvis åt varifrån samerna kom från början, det vill säga om de härstammar från fångstkulturen, eller invandrat vid ett senare tillfälle. Motsvarande fråga ställs aldrig om den jordbrukande befolkningen, med undantag för de fall då finnkolonisationen nämns. Varför härkomsten är så viktig att utreda varje gång vad gäller samerna kan man undra, om det inte är just för att markera att de inte hör till den riktiga historien om Härjedalen, utan mer är ett exotiskt inslag.⁵

Samerna är det kanske tydligaste exemplet på hur en berättelse om Härjedalen blivit orättvist och stereotyp behandlad genom åren. Det finns dock många fler exempel, som visar på hur stora viktiga berättelser förbisetts. En företeelse under 1900-talet som till stor del saknas i litteraturen är vattenkraftens påverkan på landskap och människor. De kanske mest dramatiska händelserna var regleringen av sjön Lossen omkring 1960 och bildandet av Svegssjön cirka tio år senare. Lossendammen skapades för att fungera som magasin för kraftverken längre ned i Ljusnan, bland annat för Långå kraftverk från omkring 1970. Långå är Ljusnans största kraftverk med en stor underjordisk maskinhall till vilken långa tunnlar leder vattnet. Regleringen av Lossen innebar att byn Valmåsen dränktes och försvann. Den händelsen, som innebar en helt ny landskapsbild och en omvälvning för de direkt berörda människorna, har i stort sett helt förbisetts i beskrivningen av Härjedalens historia. Hur är det möjligt, kan man undra? Varför är den händelsen näst intill bortglömd idag? Och alla de hundratals människor som arbetade med att bygga kraftverken och på andra sätt var berörda av vattenkraftsexploateringen – var finns de i berättelsen om Härjedalen? Och var finns genus- och barnperspektiven?

³ Järnankar, Nilsson & Pålsson 1991, s.9.

⁴ De långdragna rättsprocesserna de senaste decennierna har omrapporterats flitigt i media. Det senaste exemplet är från den 5 februari 2011 då Östersunds-Posten hade en serie reportage under temarubriken "Den långa kampen om marken". Förhandlingarna om arrendavtal mellan renskötare och markägare tycks nu vara nära en lösning. År 2004 föll domen som slog fast att samerna inte har rätt att bedriva renskötsel enligt sedvanerätt på privatägd mark.

⁵ Ett undantag som bör lyftas fram är Peter Mosskings Härjedalsfjällen (1983), som inte delar upp människor efter genetisk härkomst och som dessutom lyfter fram flera intressanta händelser från modern tid.

Flyttning från Valm-åsen i samband med Lossens reglering. Korna lastas in i SJ-bilen. Foto: Einar Montén/Jamtli Bildbyrå.

Kulturmiljövården har varit en aktiv spridare av en ensidig historieskrivning om Härjedalen, och kan till och med sägas ha legitimerat den. När Naturresurslagen trädde i kraft 1987 infördes begreppet riksintresse i svensk lag. Riksantikvarieämbetet beslutade utifrån regionala underlag vilka områden i landet som skulle utgöra riksintressen för kulturmiljövården. I Härjedalens kommun utpekades 14 riksintressen.

Byn Duvberg utgör riksintresse för kulturmiljövården. Foto: Ove Hemmendorff, Jamtli.

Samtliga områden är antingen fornlämningsmiljöer, sockencentra, förindustriella miljöer, kommunikationsmiljöer, försvarsanläggningar eller, vilket är allra vanligast, jordbruksmiljöer. I flera fall utgör de utpekade värdena kombinationer av dessa miljöer. Ord som till exempel samisk, skogsbruk, skogs-finsk nämns inte. Någon 1900-talsföreteelse finns inte representerad.

I slutet av 1990-talet skedde en revidering av samtliga riksintressetexten, samt ett framtagande av fördjupade beskrivningar för respektive område. Ingen revidering av gränser eller antal områden gjordes, men texterna kompletterades med uppgifter om till exempel samiska miljöer. Även om urvalet av riksintressen idag i vissa fall rent allmänt kan ifrågasättas vad gäller bredd och djup, kan ändå konstateras att det man inte såg i Härjedalen, såg man till exempel i Strömsunds kommun, där flera riksintressen utgörs av samiska miljöer, både från förhistorisk och modern tid. Dessutom finns det moderna skogsbruket och vattenkraften representerade bland riksintressena i Strömsund.

Vid en titt på Härjedalens byggnadsminnen blir resultatet än mer nedslående vad gäller spridning. Av de 16 byggnadsminnena är 13 agrara miljöer, de tre övriga förindustriella/industriella miljöer.

Beträffande kulturresevat kan noteras att länets enda objekt ligger i Härjedalen och utgörs av ett levande fjällnära jordbruk med fäboddrift.

Om man enbart ser till det samiska, kan resultatet delvis förklaras med att kunskapsläget varit väldigt bristfälligt, vilket länge gällde hela fjällvärlden. Under 2000-talet har den kunskapen påtagligt förbättrats, bland annat genom flera riktade insatser med medel från Riksantikvarieämbetet och genom olika EU-projekt.⁶ Men trots det är det ändå anmärkningsvärt hur man tidigare till exempel totalt missat den samiska kulturmiljön i Mittådalen med omnejd, som spänner från förhistorisk tid fram till idag.

*Renhornet i Mittådalen.
Foto: Johan Looch,
Länsstyrelsen.*

Den ensidighet som präglat historieskrivningen om Härjedalen kan tyckas svårbegriplig när man betraktar den ur ett mångfaldsperspektiv. Att fullständigt utreda hur den uppstått och hur det kommer sig att den vidmakthållits i så hög grad, låter sig inte göras inom ramen för detta projekt. Här ska dock ett försök göras att teckna en bakgrund.

I slutet av 1800-talet uppstod ett starkt intresse för Härjedalens, som det uppfattades, ålderdomliga och säregna kultur. Intresset fanns både inom och utanför landskapet. Nils Månsson Mandelgren, Johan Nordlander, Paul Jonze och Artur Hazelius var några av dem som genomförde kulturhistoriska expeditioner till Härjedalen. Den romantiska vurmen för den idogt arbetande, frihetsälskande och självägande bonden som representant för något som var äkta och genuint i en alltmer modern och fragmentiserad värld var vid den här tiden stark runt om i Europa, och hade så varit sedan slutet av 1700-talet. I Jämtland fanns bland andra landsantikvarie Eric Festin som aktivt arbetade för att sprida uppfattningen att Jämtland en gång varit en självständig bonderepublik.⁷

På plats i Härjedalen fanns framför allt handelsmannen Erik Fundin som 1894 grundade Tännäs och Storsjö socknars Fornminnesförening, som några år senare bytte namn till Härjedalens fornminnesförening. År 1886 hade på initiativ av Johan Lindström Saxon Jämtlands läns fornminnesförening grundats i Östersund med landshövdingen som ordförande. Föreningen fick från början starka band med residensstaden och det klargjordes från de ledande inom föreningen att Härjedalen inte omfattades av länets fornminnesförening. Fundins reaktion var att upprätta personliga band med Hazelius i Stockholm och bilda en egen fornminnesförening i Härjedalen. Fundin lade också grunden till ett museum med tillhörande fornminnespark i Funäsdalen. Till Fornminnesparken flyttades sedan, huvudsakligen under Fundins efterträdare Olof Janssons ledning, olika typer av byggnader enligt mönster från friluftsmuseer, som till exempel Skansen. Fornminnesparken har ansetts vara

⁶ Hemmendorff 1991 och Kulturmiljövården i fjällområdet... 2008.

⁷ Möller 2005.

Erik Fundin i Fornminnesparken 1929.
Foto: Okänd/Jamtli
Bildbyrå.

landets äldsta bygdemuseum som skapades i Skansens och Nordiska museets efterföljd. I ett brev till Hazelius 1898 beskriver Fundin syftet med museet bland annat med orden "för att söka draga det undangömda och vanlottade landskapet [...] fram i ljuset".⁸

Från början var det alltså så att Jämtlands och Härjedalens kulturhistoriska organisationer mer eller mindre skildes åt. Än idag är det inte självklart att Jämtlands läns kulturhistoria omfattar landskapet Härjedalen på samma sätt som landskapet Jämtland, vilket kanske varit en grogrund för ett konserverande av bilden av Härjedalens kulturhistoria. Under de senaste cirka tio åren har Jamtli på olika sätt arbetat med att diskutera och problematisera bilden av jämten, bland annat genom utställningen "Urväntan – finns han?" år 2003. Utställningen provocerade många, och debatterades flitigt. Med fotografier ur museets samlingar som utgångspunkt ställdes frågor kring vad som var typiskt jämtländskt och vad som inte var det, och hur dessa uppfattningar uppstått. Vilken roll spelade till exempel rasbiologiska strömningar under 1900-talets första decennier? Ett syfte med utställningen var också att visa på den mångfald av människor som finns och har funnits i Jämtland.⁹

Diskussionen kring vad som är typiskt jämtländskt, vad som är jämtländsk kultur och vad av den som ska bevaras för eftervärlden var livlig under några år i början av 2000-talet, bland annat på Östersunds-Postens och Länstidningens kultursidor. Diskussionen som fördes om Urväntan gällde tydligt Jämtland, inte Härjedalen. Den skulle annars mycket väl ha kunnat

Ur Östersunds-Posten
12/8 2003.

⁸ Bergström 1985, Rentzhog 2007, s. 69 f., Zipsane 2005 och Härjedalens fornminnesförening 1937.

⁹ Eivergård & Oscarsson 2004.

omfatta även Härjedalen, eftersom de frågor som ställdes i lika hög grad kunde ha gällt bilden av härjedalingen. I början av 2011 har åter en diskussion om jämtländsk identitet förts intensivt på Ö:s debatt- och insändarsidor, samtidigt som frågan om hur den framtida regionindelningen i landet ska se ut är högaktuell. Åter igen är det dock "det jämtländska" som diskuteras – inte "det härjedalska".

Något problematiserande av bilden av härjedalingen har inte alls förekommit i samma utsträckning, eller ens överhuvud taget, som vad gäller bilden av jämten. Hur kommer det sig? Är det ett oavsiktligt förbiseende? Eller beror det på att man, mer eller mindre medvetet, tycker sig ha behandlat hela Jämtlands län när man behandlat landskapet Jämtland – det vill säga att Jämtland får stå som ett exempel för något som är allmängiltigt inom hela länet? Eller beror det på att det finns en slags allmän konsensus kring att Härjedalen är ett oantastligt kulturhistoriskt reliktområde, som inte kan ifrågasättas?

På samma sätt som "Jämtland" inte är ett entydigt begrepp är inte heller "Härjedalen" det, eftersom Härjedalens kommun inte exakt omfattar landskapet Härjedalens gränser. I den här rapporten används ändå alltid "Härjedalen" i betydelsen hela kommunen. I Härjedalen, såväl som på andra platser i länets utkanter, frodas i vissa sammanhang dock även uppfattningen att man tvingats in i ett överordnat administrativt system som man kulturellt och historiskt inte har med att göra.

I boken *Jämtarna och samerna kom först* (2008) diskuterar arkeologen Stig Welinder hur föreställningarna kring det jämtländska och det samiska vuxit fram. När uppstår behovet av att särskilja det ena från det andra? Boken utgår från att etnicitet är en process där behoven skiftar från en tid till en annan, beroende på hur människor interagerar med varandra. Frågan om vem som kom först är därmed poänglös och dessutom omöjlig att besvara. Welinder inleder med att slå fast att man med Jämtland menar olika saker, men att han avser hela Jämtlands län. Även om exempel tas från de pågående markkonflikterna i Härjedalen, där arkeologer anlitas av båda sidor för att bevisa olika saker, fokuserar boken ändå på det jämtländska i förhållande till det samiska, och inte på det härjedalska. Hade bokens titel varit "Härjedalingarna och samerna kom först" hade ämnet med stor säkerhet varit mer kontroversiellt och konnotationsmässigt inneburit något helt annat. Idag tycks det som att det inte är lika djärvt längre att ifrågasätta vad ordet jämtländsk innebär, men att ordet härjedalsk fortfarande har en laddning som gör ett ifrågasättande mycket mer riskabelt.

Bilden av Härjedalens byggnadskultur och byggnadstradition trummades under 1900-talet in och utvecklades till närapå en kanon, där några miljöer och anläggningar uppnådde en slags ikonstatus. En föreställning tycks ha varit att den härjedalska kulturens vagga stod i Lillhärdal, där gården Högen sedan länge intagit en särställning som den kanske främsta ikonen inom Härjedalens byggnadskultur. Länets kulturvårdande institutioner engagerade sig under tidigt 1900-tal i gården, bland annat genom landsantikvarie Eric Festin. Högen uppmärksammades också av folklivsforskaren

Högen 1914.
Foto: Eric Festin/
Jamtli Bildbyrå.

Väggmålning i Remsgården (Gammelremsgården), som förklarades som byggnadsminne 1999.

Sigurd Erixon, som i bokverket *Svensk byggnadskultur* från 1947 har med Högen som ett exempel på den kringbyggda nord-svenska gårdstypen. Erixon genomförde också ett antal bystudier i Härjedalen, däribland av byn Överberg. Sigurd Erixons bystudier inspirerade sedan under 1990-talet till fortsatt forskning.¹⁰

Några exempel på övriga anläggningar och bymiljöer som vanligen nämns i samma andetag som Högen är Remsgården i byn Remmet samt olika miljöer i Ytterberg, Överberg, Duvberg och Älvros. Enstaka enklare byggnader från Tännäs socken brukar få illustrera västra Härjedalens byggnadstradition. Gården Högen var ett av de första objekten i länet som byggnadsminnesförklarades 1983. En annan gård i Lillhärdal, Sunnanå, tillhör tillsammans med en gård i Duvberg objekt i länet som på samma sätt tidigt byggnadsminnesförklarades.

Under 1980- och 90-talen gjordes stora insatser i att åldersbestämma timmerhus i länet genom dendrokronologisk metod. I det sammanhanget uppmärksammades särskilt byn Eggen i Svegs socken med några byggnader daterade till 1300-talet.¹¹ Samtliga medeltida timmerhus i

länet däribland de i Eggen, har sedan byggnadsminnesförklarats. En annan kategori agrara miljöer som det satsats stort på i länet under de senaste decennierna genom inventeringar, restaureringar, kunskapsuppbyggnad och i turistiska sammanhang, är fäbodrar. År 2000 konstaterade läns museet i en rapport att "Fäbodarna är en oerhört viktig del av Härjedalens kulturella profil".¹²

Knutskallar på den medeltida boden i byn Eggen. Bodan förklarades som byggnadsminne 1990. Foto: Jesper Larsson, Länsstyrelsen.

¹⁰ Sporrang 1995. Se också t.ex. Andersson m.fl. 1992, s. 40.

¹¹ Jämtlands läns museum 1998 och Andersson & Sjömar 1995.

¹² Byggnadsinventering av fäbodrar i Härjedalens kommun, s. 3.

Av särskilt intresse har alltid den utsirade förstukvisten, barfreden, tilldragit sig. Barfreden har uppfattats som ett särskilt utmärkande drag för Härjedalens byggnadskultur, trots att den finns inom ett betydligt större geografiskt område än bara Härjedalen. Barfrederna har varit tacksamma element att i Sigurd Erixons vetenskapliga anda typologisera, kategorisera och åldersbestämma – och använda som särskiljande drag gentemot det som ansetts som mindre värdefullt. I ett exempel från 1930-talet beskrivs till exempel den "degenererade barfreden" som förebådade "lövsågsverandan".¹³

Att typologisera byggnader såväl som människor låg i tiden i början på 1930-talet. Att oreflekterat fortsätta på samma vis idag är knappast försvarbart. Känslan är ändå att det är litet så det har varit, där den stora boken om Härjedalens natur och kulturhistoria från 1990 blir något av en kulmen i dyrkan av Härjedalens agrara byggnadskultur. Den omfångsrika boken innehåller ett kapitel med titeln "Byggnadstradition", vilket uteslutande behandlar den knuttimrade agrara bebyggelsen med

Barfred i Huskölen, Ytterhogdal, fotograferad av konstnären Paul Jonze ca 1910. Jonze var en av alla de som i början på förra seklet genomförde kulturhistoriska dokumentationsresor i Härjedalen. Foto: Paul Jonze/Jamtli Bildbyrå.

¹³ Näsström 1931, s. 23.

*Loftbod i Ytterberg.
Foto: Jan Raihle,
Jämtlands läns
museum 1975.*

genomgång av barfreder, parstugor, loftbodar, härbren, logar och så vidare, samt naturligtvis presentation av Högen och olika miljöer i byarna Ytterberg, Överberg och Duvberg.¹⁴

Under de senaste decennierna har de många skildringarna och undersökningarna av livet i skogen och skogsbruket avsevärt breddat bilden av Härjedalens kulturhistoria. Det ligger utanför denna rapports syfte att närmare analysera dessa studier, men det vore intressant att fundera över om det finns underliggande perspektiv vad gäller skogen, i linje med hur bondekulturen beskrivits. Kan man även här ana en stereotyp bild av den strävsamme härjedalingen som tappert kämpar mot ett hårt klimat, skogsbolag och annat elände, eller?

Utanför rapportens syfte ligger också att titta på hur naturvård har bedrivits i Härjedalen. Vad gäller till exempel restaureringar av slåtterängar och betesmarker handlar det likväl om naturvård av i högsta grad kulturpräglade marker. År 2008 gav Länsstyrelsen ut en broschyr om naturbetesmarker och slåtterängar i västra Härjedalen, som andas romantisering av det förgångna och vördnad inför

*Pastoral skildring av
slåtterarbete i Hede.
Foto: Lars Olsson/
Jamtli Bildbyrå.*

¹⁴ Bergström, Magnusson & Raihle 1990, s. 117-139. Omkring år 1990 gavs många publikationer om Härjedalens historia ut. Vad orsaken till att det var så stor aktivitet just då har inte utretts, men skrifternas liknande kulturhistoriska innehåll har sannolikt med att göra att de bygger på i stort sett samma underlag.

fjällbondens värv. Har föreställningarna om Härjedalens genuina kulturarv även påverkat naturvårdens metoder och prioriteringar?

Under de senaste åren har Jamtli tillsammans med Härjedalens kommun ändå inlett ett arbete med att se över kommunens utpekade värdefulla kulturmiljöer, vilket syftar till att ta fram ett kulturmiljöprogram för kommunen. Som ett första steg togs ett kunskapsunderlag fram om den moderna bebyggelsen i kommunens tätorter. Rapporten innehåller dels exempel på hur den allmänna nationella bebyggelseutvecklingen 1930 till 1990 kan förstås genom exempel hämtade från olika platser i kommunen, och dels särskilda översiktliga karakteriseringar av Sveg, Hede och Funäsdalen.¹⁵ Ett omfattande fältarbete har därefter genomförts, då ett stort antal av de sedan tidigare värderade miljöerna runt om i kommunen besökts och på nytt bedömts. En ambition har sedan varit att presentera och diskutera dessa och andra utpekade miljöer vid en serie offentliga möten. En ambition har även varit att lyfta fram tidigare underrepresenterade kulturmiljöer, såsom samiska och skogsfinska miljöer, skogsarbetets och den offentliga sektorns kulturmiljövärden. Fältarbetet beräknas vara avslutat under 2011.¹⁶

Baracker för skogsarbetare i Linsell, hälsocentralen i Hede och Råmyrapöretet utanför Gåssjö. Foto: Ove Hemmendorff, Jamtli.

¹⁵ Blombäck 2006.

¹⁶ Muntliga uppgifter av Ove Hemmendorff.

Designprogram för Härjedalens kommun

I den första översiktsplanen för Härjedalens kommun från 1990 står angivet att ett särskilt designprogram för Funäsdalen ska upprättas och vara vägledande för framtida om-, till- och nybyggnad. I samrådshandlingen står även bland annat följande: "Det genuina och traditionella bedöms få en allt större betydelse i marknadsföringen av ett område. Länsstyrelsen har beslutat att utarbeta underlag som visar vad de ursprungliga värdena står för beträffande byggnaders utseende och utformning."¹⁷

Samma år, 1990, tog Länsstyrelsen och Jämtlands läns museum gemensamt fram rapporten *Traditionellt bygge i västra Härjedalen* inom ramen för Länsstyrelsens projekt "Yttre miljön i turistområden". I rapporten besvaras dels frågan vad traditionellt bygge är för något, och hur det ser ut i just västra Härjedalen. Det traditionella och lokalt förankrade byggandet är, menar rapportens författare, mindre påverkat av "idéer och påbud utifrån" och är resultatet av "flerhundraåriga erfarenheter av hur naturens resurser kan utnyttjas" för att svara mot kraven på funktion, klimatanpassning och "hävdvunnen smak". Det konstateras i rapporten att detta är ett sedan länge passerat stadium. Som exempel på 1900-talets nya icke-traditionella byggande nämns boningshusen "i länets rika jordbruksbygder" som försetts med liggande panel och "dyr oljefärg", schweizerstilens utbredning och funkis-stilens genomslag. Efterkrigstidens krav på planläggning av landsbygden har också, menar man, medverkat till att det traditionella byggandet urholkats. Översikten avslutas med ett konstaterande att trots denna utveckling, står många äldre hus kvar som minner om en "lokal kultur med rötter i jordbrukets och självhushållningens ekonomi".

Funktionalism i Funäsdalen. Exempel på "icke-traditionellt byggnad" i västra Härjedalen. Foto: Johan Loock, Länsstyrelsen.

I rapporten beskrivs sedan hur det traditionella, lokalt förankrade byggandet tätt sig i västra Härjedalen. Följande slutsats dras: "Människans strävan att som bönder befolka västra Härjedalen satte så stora och tydliga spår av hennes verksamhet att de ännu ger trakten dess huvudsakliga karaktär och struktur." Därefter, under rubriken "Fjällbondens byggande", presenteras slutsatsen:

"...det traditionella och lokalt förankrade byggandet i Funäsdalen står tämligen opåverkat och svarar för huvuddelen av bebyggelsen/byggnadsvolymen fram till andra världskriget. Detta måste betraktas som ett särdrag för Funäsdalen och Västra Härjedalen. Ett särdrag som fortfarande sätter sin prägel på bebyggelsen i vissa delar av området och ger den en enkel, karg och närmast "natur-

¹⁷ Härjedalens kommun 1990, s. 36. Citatet innehåller språkliga korrigeringar av författaren.

given" karaktär. "Det genuina och traditionella" i Funäsdalsområdets byar är fjällbondens landskap och fjällbondens byggande."

Rapporten fortsätter sedan med en genomgång av hur gårdsstrukturen sett ut, hur detaljer utformats, vilken färg som använts och så vidare.

Rapporten *Traditionellt bygge i västra Härjedalen* utgör en logisk final på en lång rad av ensidiga, bonderomantiska och utvecklingspessimistiska skildringar av Härjedalens kulturhistoriska utveckling, men också ett tydligt avstamp mot hur denna kunskapsbank tas med in i framtiden och formar det framtida byggandet i Härjedalen. När designprogrammet togs fram i sin första version 1993 med titeln *Designprogram för västra Härjedalen*, formulerades syftet med programmet på följande sätt: *"Målet bör vara att åstadkomma en miljö som hämtar sina karaktärsdrag ifrån västra Härjedalens egen byggnadstradition och tar tillvara den genuina, karga, enkla och nästan naturgivna byggnadsstil som fjällbonden skapat genom århundraden. Denna byggnadsstil harmonierar väl med landskapet och fjället och har därmed förutsättningar att skapa en egen sammanhållen profil för området som både besökaren och Ortsbon uppskattar."*

De kulturhistoriska formuleringarna i designprogrammet återgavs sålunda nästan ordagrant från *Traditionellt bygge i västra Härjedalen*. I samband med att en ny översiktsplan antogs 2004, beslutades att designprogrammet skulle vara vägledande och tjäna som inspiration för hela kommunen. Programmet reviderades därför 2006 och fick titeln *Designprogram – råd och riktlinjer för husutformning i Härjedalens kommun*. De kulturhistoriska formuleringarna anpassades på så sätt att "fjällbonden" ersattes med "fjäll- och skogsbonden". I övrigt skedde ingen revidering av det kulturhistoriska underlaget.

Designprogrammets omslagsbild.

Under 1990-talet när designprogrammet togs i bruk skedde det delvis inom ramen för ett större planeringssammanhang i västra Härjedalen, den så kallade FjällAgendan. FjällAgenda var ett projekt i Agenda21-anda. Ett stort antal lokala partssammansatta grupper tillsattes kring olika frågor med det övergripande syftet att uppnå en ekonomiskt, miljömässig och socialt hållbar utveckling i fjällen. Många frågor kretsade kring turism, friluftsliv, skoteråkning och rennäring. Kulturfrågor kanaliserades främst i ambitionerna att skapa ett kombinerat fjällmuseum och visitors centre samt i designprogrammet. Designprogrammet föddes visserligen före FjällAgenda-projektet, men det var genom FjällAgendan som programmet fick ordentlig skjuts framåt och på allvar blev en del

*Fjällmuseet i
Funäsdalen.
Foto: Johan Looock,
Länsstyrelsen.*

av samhällsplaneringen i först västra Härjedalen, sedan i hela kommunen. Vad gäller byggandet fanns en stark önskan om att komma bort från en förfulande alpstil och i stället skapa genuina och typiskt härjedalska miljöer. FjällAgendan var ett framgångsrikt arbete, som ledde till flera konkreta åtgärder, däribland reglering av skotertrafiken och, delvis, till att Fjällmuseet i Funäsdalen kunde invigas 1999.¹⁸

Fjällmuseet, ritat av arkitekt Jörgen Grönvik, är en karaktärsbyggnad i Funäsdalen – och för designprogrammet. Byggnadens högresta gråa fasader, torvtak, stenfot, takvinklar, fönstergrupperingar och sammanfogade volymer bildar en helhet som känns både ålderdomlig och modern. Den intilliggande Fornminnesparken, Funäsdalsberget och turistortens puls förstärker intrycket av nytt – gammalt och natur – kultur. Vid skapandet av Fjällmuseets basutställningar framhölls att Fundins samlingar skulle stå i centrum. Samlingarna anses representera en ålderdomlighet, en kulturhistorisk bredd och vara av hög kvalitet. I utställningarna fokuseras på de tre kulturer som funnits i området, den sydsamiska kulturen, fjällbondekulturen och brukskulturen.¹⁹ Här ska inte museets utställningar närmare analyseras, men det kan noteras att utställningarna inte problematiserar bilden av Härjedalens kulturhistoria, utan spinner vidare på de välkända bilderna av till exempel de tappert kämpande fjällbönderna och de exotiska samerna.

Förutom Fjällmuseet är Fjällbyn i Ramundberget en anläggning som starkt förknippas med designprogrammets tidiga skede. Fjällbyn uppfördes redan 1982 enligt ritningar av arkitekt Hans Murman för läkarföretaget Praktikertjänst och dess anställda. Fjällbyn kom att fungera som en viktig referens när designprogrammet sedan togs fram, och är alltjämt idag en högt skattad anläggning och en viktig inspirationskälla för byggandet i kommunen. Den nordsvenska gårdstypen med kringbyggt tun har vad gäller Fjällbyns utformning varit en förebild för Hans Murman. Genom att kombinera torvtak och grova omålade fasadpaneler med en djärv färgsättning i detaljer, har Murman skapat en harmonisk och ändå uttrycksfull blandning av gammalt och nytt, allt väl inpassat i naturen.²⁰

¹⁸ Muntliga uppgifter av Ulf Alexandersson samt "Planeringsexempel från Härjedalen".

¹⁹ Oscarsson 1998 och www.fjallmuseet.se.

²⁰ Se tex. Strömberg 2007, s. 151–153.

*Fjällbyn i
Ramundberget.
Foto: Johan Loock,
Länsstyrelsen.*

Av ombyggnader enligt designprogrammet är sannolikt Top Sport i Funäsdalen mest omtalad. Butiken Top Sport är inrymd i en byggnad som uppfördes på 1960-talet, som ursprungligen var klädd med gult fasadtegel. På 90-talet försågs byggnaden med grov, omålad träpanel och delvis med torvtak. Ett annat framträdande exempel i Funäsdalen är ICA-butiken som försetts med torvtak (se omslagsbild).

Genomslag, utveckling och framtid

Designprogrammet har fått ett stort genomslag i byggandet i Härjedalen och genom åren fått mycket positiv respons i olika sammanhang.²¹ Designprogrammets inflytande är tydligast i turistorter som till exempel Funäsdalen, Ramundberget, Bruksvallarna och Vemdalskalet. Även om programmet

²¹ Ett litet lustigt exempel på det är ett uttalande av Ernst Kirchsteiger i samband med inspelningen av programmet "Jul med Ernst". Hans kommentarer finns som länk till ett filmklipp från Härjedalens kommuns hemsida, www.herjedalen.se.

Butiken Top Sport i Funäsdalen, till höger med utskjutande torvtak. Även informationstavlan till höger i bild är uppförd i härjedalsk stil. Foto: Johan Loock, Länsstyrelsen.

Top Sport före ombyggnad 1988. Foto: Bengt Weiler/Jamtli Bildbyrå.

numera gäller för hela kommunen är det av naturliga skäl främst i de västra, turistpräglade delarna med högt exploateringsstryck som programmet märks mest. Designprogrammet är alltjämt knutet till den kommunomfattande översiktsplanen och refereras som regel till i detaljplanernas planbestämmelser. Eftersom cirka 80 procent av det som byggs inom kommunen är kopplat till utifrånkommande exploatörer, är det en stor fördel att programmet är väl förankrat inom kommunen och det lokala näringslivet. Inte sällan uppstår livliga diskussioner kring utformning av byggnader, där det ur kommunens perspektiv handlar om att stå emot tillfälliga arkitekturtrender och lotsa exploatörer på rätt väg.²²

²² Muntliga uppgifter av Ulf Alexandersson.

*Hotellet i Ramund-
berget före och efter
ombyggnad. Foto:
Einar Montén/Jamtli
Bildbyrå respektive
Johan Loock,
Länsstyrelsen.*

Å ena sidan framstår designprogrammet som ett väldigt styrande dokument – å den andra som ett synnerligen flexibelt rättesnöre. Ibland har programmet pressats in i sammanhang, som inte har mycket med platsen i sig att göra. Det gäller till exempel tillfällen då ny- eller ombyggnad varit aktuell i anslutning till modernistisk efterkrigsbebyggelse. I en av de allra senaste detaljplanerna för Kåvans Fjällby i Funäsdalen, som var ute på samråd i december 2010-januari 2011, presenteras visionen för den stora utbyggnaden av Kåvan bland annat med följande ord:

"Kåvans Fjällby ska bli en tät och låg stadsmässig trähusmiljö som är så trevlig och upplevelserik att man som gäst vill tillbringa merparten av sin semestervistelse här. Här ska finnas ett bekvämt och modernt boende med tydlig Härjedalskaraktär. [...] Kåvans Fjällby ska vara en så vacker, trevlig och särpräglad bebyggelsemiljö så att man känner igen den direkt på foton. Miljön ska vara varierad och omsorgsfullt utformad med trivsamma gaturum och platsbildningar. Gator och platser ska vara hårdgjorda för att ge en lättskött och attraktiv utemiljö, särskilt under vår och höst."

Modell över hur en del av Kåvans stugby är tänkt att utformas. Arkitekt Hans Gillgren, GILLARK.

I de föreslagna planbestämmelserna för Kåvan hänvisas till designprogrammet, men att skapa en tätbebyggd och särpräglad liten trästad känns ändå ganska fjärran från designprogrammets skrivningar om fjällbyarnas karga och enkla byggnader. I planbeskrivningen för Kåvan nämns i stället det närbelägna Röros som en direkt arkitektonisk förebild.²³

Eventuellt är det så att det idag finns en ökad förståelse för platsens historia och förutsättningar. Ett exempel där tiden verkat för ett annat synsätt gäller Hotell Tänninge i Tänndalen från tidigt 1960-tal. Hotellets tidstypiska och välbevarade arkitektur ansågs länge sakna värde från kommunalt håll och borde antingen rivas, eller byggas om enligt designprogrammet. Under början av 2000-talet uppmärksammades hotellet i flera sammanhang, dels av Länsstyrelsen, men också av bland andra ekonomhistorikern Jan Jörnmark i boken *Övergivna platser II*. Sedan några år tillbaka har de nya fastighetsägarna satt igång med restaureringar, som Länsstyrelsen

Interiör från Hotell Tänninge. Foto: Johan Loock, Länsstyrelsen.

²³ Detaljplan Kåvans Fjällby, södra delen (samrådshandling).

beviljat bidrag till, och frågan om byggnadsminnesförklaring har väckts. I den detaljplan för området som trädde i kraft 2007 har hotellbyggnaden fått en planbestämmelse som anger att byggnaden ska behållas i befintligt skick och inga väsentliga yttre förändringar får utföras på grund av byggnadens kulturhistoriska värde. Uppförande av fritidshus intill hotellet ska dock ske enligt "västra Härjedalens byggnadstradition".²⁴

För två nyligen utförda relativt spektakulära byggprojekt och ett pågående, kan konstateras att designprogrammet vad gäller utformning idag kan tolkas väldigt brett. År 2008 stod Aula Capella, ritat av 3dO arkitekter, invid Fjällnäs högfjällspensionat färdigt. Byggnaden beskrivs av arkitekterna själva som "ett kargt, vindpinat fjällpörte men insidan är mjukare och rikare med ett collage av material där besökare associerar och minns".²⁵

Ett annat spektakulärt bygge på senare år i Härjedalen är den internationellt prisbelönta Restaurang Tusen i Ramundberget, som invigdes 2009. Arkitekter är Ulla Alberts och Hans Murman, Murman Arkitekter, som genom ritningarna för Praktikertjänsts anläggning i Ramundberget 1982 blivit nära förknippad med designprogrammet och utvecklandet av Härjedalens turistorter. Restaurangen är belägen på tusen meters höjd där björkskogen möter kalvfjället. Byggnaden är huvudsakligen en träkonstruktion med en rund fasad, kring vilken björkstammar står lutade som en skyddande skärm. Exteriören har ett tydligt samiskt formspråk genom att anknyta till kåtans form. Intrycket förstärks genom byggnadens genomtänkta, men ändå diskreta placering i landskapet.

*Restaurang Tusen
i Ramundberget.
Foto: Johan Looock,
Länsstyrelsen.*

I designprogrammet finns inget stöd att hämta för att utforma en byggnad med samiska förtecken. Tvärtom är det ju fjällbondens naturgivna byggnadstradition som ska tjäna som förebild. I kommunens samhällsbyggnadsnämnd förekom diskussioner om man kunde godta den samiska formen, vilket man ändå till slut gjorde. Trots att byggnaden närmast övertydligt signalerar att det här är frågan om samiska byggnadstraditioner som varit inspirationskälla, har detta faktum tonats ned på olika sätt. I tidningsartiklar i samband med invigningen av restaurangen och utmärkelsen Årets byggnad i kategorin Holiday vid World Architecture Festival 2009, har i stället det naturnära och platsen som sådan som lyfts fram. I de flesta fall nämns inte ens ordet samiskt i samband med byggnaden. Den runda formen kommenteras förvisso ofta, men då med anledning av den fantastiska utsikten som erbjuds från restaurangen. Det var heller ingen självklarhet att Restaurang Tusen skulle få en samisk utformning, utan något som utvecklades efter hand under projektets gång i diskussioner

²⁴ Detaljplan för fastigheten Funäsdalen 25:90 (antagandehandling).

²⁵ Sachs 2009.

mellan bland annat arkitekterna och kommunens tjänstemän. År 2006 vann Murman Arkitekter tävlingen om att få uppföra en ny parlamentsbyggnad i Kiruna för Sametinget. Parlamentsbyggnaden kom att bli en idémässig förebild för Restaurang Tusen.²⁶

Ett pågående, och möjligen än mer spektakulärt byggprojekt, är den nya toppstugan på Funäsdalsberget. I juli 2010 beviljade kommunen bygglov för en ny toppstuga enligt ritningar av arkitektbyrån Arklab Sthlm. Byggnaden med sina sex sammanlänkade huskroppar är enligt arkitekterna tänkt att upplevas som en förlängning av berget. Byggnadens inredning ska spegla att fjälllivet är "på riktigt" i Funäsdalen och ger en "mer genuin och naturnära upplevelse än någon annanstans i Sverige".²⁷ Av de 16 personer som kommenterat byggprojektet på Östersunds-Postens hemsida, www.op.se, är två positivt inställda, och 13 negativa. En kommentar är neutral och handlar om hur eventuella problem med snöskottning kan lösas. Merparten av de negativa inläggen handlar om att byggnaden är ful och inte passar in i Härjedalen. Flera nämner avsaknaden av härjedalsk anda och härjedalsk byggnadstradition, och hänvisar i flera fall direkt till designprogrammet.

Modell av den planerade toppstugan på Funäsdalsberget. Arklab Sthlm.

Utan att recensera de aktuella byggprojekten, förefaller det som att designprogrammet idag används på ett friare och mer associativt sätt än för några år sedan. Idag framhålls närheten och anpassningen till naturen samt det mer allmänt genuina och speciella i upplevelsen, snarare än den härjedalska byggnadstraditionen. Fjällbonden känns avlägsen, men det naturgivna och genuina lever kvar, fast i delvis nya former. Härjedalens stadsarkitekt, Ulf Alexandersson, som varit en nyckelperson vad gäller designprogrammets framtagande och implementering, menar att tiden förmodligen nu är mogen att se över och bredda designprogrammet till att till exempel även omfatta det samiska formspråket. Idag skulle det, menar Ulf Alexandersson, finnas en större acceptans för detta än när programmet infördes.²⁸ Vid seminariet Destinationsdesign – att välja (bort) sin historia i Östersund i november 2010 diskuterades bland annat hur designprogrammet skulle kunna utvecklas och därigenom omfamna fler berättelser om Härjedalens kulturarv. Seminariet genomfördes inom ramen för de så kallade Spektakeldagarna.

Av kommentarerna på Östersunds-Postens hemsida kring toppstugan att döma, finns det dock ett glapp mellan de arkitekter och tjänstemän som förespråkar en utveckling mot ett breddat designprogram, och allmänheten. Kommentarna ger en bild av hur vedertagen bilden av Härjedalens kulturhistoriska identitet är, och hur den genom designprogrammet upphöjts till norm.

²⁶ Öp 2009-02-02, Lt 2009-02-02, Alberts & Murman 2009, http://www.byggindustrin.com/restaurang-i-ramundberget-vann-arkitektp_7000.m.fl samt muntliga uppgifter från Ulf Alexandersson och Hans Murman.

²⁷ <http://www.arklab.se/>.

²⁸ Muntliga uppgifter av Ulf Alexandersson.

Kulturarv, mångfald, strategisk design, samhällsplanering och politik

Under de senaste decennierna har kulturarvet blivit en allt viktigare faktor inom marknadsföring, varumärkesbyggande, turism och regional tillväxt i stort. För användandet av design som konkurrensmedel inom flera olika områden, kan begreppet strategisk design användas. Inom turistnäringen är det ingen ny företeelse, utan har funnits länge både i Sverige och utomlands.

Inför framtagandet av designprogrammet åkte företrädare för turistnäringen och Härjedalens kommun på studieresor till Alperna och till Veil och Colorado i USA. Studieresorna var betydelsefulla för att förankra vikten av att arbeta målmedvetet med utformningsfrågor och profilering av turistorter. För Härjedalens del kom det sedan att bli kulturarvet, definierat som fjällbondens traditionella byggande, som fick stå i centrum för att utveckla genuina och lokalt präglade och sammanhållna turistorter i kommunen. Det har dock varit tydligt uttryckt från första början att designprogrammet inte bara gäller för turismen, utan även för att skapa attraktiva miljöer för de bofasta i kommunen. Designprogrammet har därmed blivit en del av samhällsplaneringen i stort.

Hotellet i Vemdalskalet har efter ombyggnad drag av amerikansk fjällturistarkitektur. Foto: Johan Looock, Länsstyrelsen.

Föreställningen om den genuina turistdestinationen Härjedalen är stark inom kommunen och en viktig del av turistnäringens, och förmodligen även av övriga kommun- och länsinneväranes självbild. En förklaring till det är den långa traditionen av flera relativt små, lokalt förankrade familjeägda turistföretag i västra Härjedalen. Uppfattningen om den ålderdomliga och särpräglade kulturen, såväl som den karga naturen, det geografiska läget och det hårda klimatet som ger god tillgång till äkta snö, passar väl ihop med näringslivsstrukturen och leder sammantaget till en slags "platsmytologisering".²⁹

I denna värld passar också fjällbonden och skogsbonden bra in. Genom att tala om fjäll- och skogsbönder laddas ordet bonde, eller jordbrukare, med epitet som förstärker närheten till naturen,

²⁹ För diskussionen kring det genuina m.m. se framför allt Strömberg 2007, s. 149-170.

³⁰ Strömberg 2007, s. 165 och Hallemar & Stanow 2009.

³¹ Looock 2009, s. 34 ff.

eller varför inte till det naturliga. Vad som i sammanhanget definierar en fjällbonde respektive en skogsbonde kan man naturligtvis fundera över. Vem är egentligen fjällbonde och vem är egentligen skogsbonde? Var går gränsen, och hur ser gränsen ut? Avses en geografisk gräns, en skillnad i brukningsmetoder eller i personliga egenskaper?

Om det var så att designprogrammet kommit till enbart för att skapa en sammanhållen stil på några turistorter, hade en analys av programmet enbart kunnat handla om hur kulturarvet på ett framgångsrikt sätt plockas upp och brukas av näringslivet. Härjedalens designprogram jämförs ibland med det designprogram som funnits ungefär lika länge i Åre, där nationalromantiken valts ut som platsens egen stil. I Åre har det dock under de senaste decennierna varit mycket mer av kamp mellan olika arkitektur- och planeringsideal än i Härjedalen. Åre har beskrivits som ett "veritabelt designlaboratorium" och designprogrammet som "ett försök att stoppa en lavin med ett vindskydd".³⁰ I Åre förekommer inte alls samma mytologisering av platsen som i Härjedalen. Tvärtom ansågs nationalromantiken inför framtagandet av designprogrammet av många som en på flera sätt omodern och unken tid, som Åre idag inte borde förknippas med.³¹ Förutom att Åres designprogram inte alls fått lika stort genomslag som Härjedalens, handlar det sammanfattningsvis mycket mer om yta än om underliggande budskap och föreställningar.

Kulturarvet är en process, där olika aktörer samspelar. I processen att konstruera och legitimera kulturarvet lyfts vissa företeelser fram och vissa väljs bort. Historia och kulturarv kan användas, uttryckas och utnyttjas i en mängd olika sammanhang och med olika syften. Det kan handla om positiva och oförargliga syften, såväl som allvarsamma och till och med farliga syften. Historia och kulturarv har genom historien använts för att både förena och hålla isär människor, inte minst inom ramen för nationsbyggen. Även om det alltid varit så, har medvetenheten om hur dessa konstruktioner skapas ökat väsentligt på senare år.³²

Härjedalens designprogram är ett uttryck för en historiesyn och en syn på kulturarvet och det geografiska området som sådant, som går långt tillbaka i tiden, och som idag ter sig förlegad, oflekterad och delvis helt felaktig. Enligt denna syn är kulturarvet ett entydigt begrepp som är en del av en kollektiv härjedalsk identitet med referenser till ett gemensamt förflutet. Om Härjedalen finns i och med det en mångfald av berättelser och identiteter från olika tidsperioder som aldrig, eller högst sporadiskt förmedlats. Detta faktum har understött olika föreställningar och myter om särlart och ursprung, vilket gäller alla grupper – fjällbönder såväl som samer. Kulturmiljövårdens företrädare lokalt, regionalt och nationellt bär ett särskilt stort ansvar för att Härjedalens historiska utveckling och karaktärsdrag blivit ofullständigt och orättvist behandlad.

Inom kulturmiljövården klagas ofta över att de kunskapsunderlag som tas fram inte förstås och inte används som de borde. I fallet med designprogrammet har däremot kulturmiljövårdens kunskapsunderlag använts rakt igenom och dessutom fått ett enormt genomslag. Det tål att funderas över.

Om processen kring framtagandet av designprogrammet skulle börja om från noll idag, skulle kanske slutresultatet ändå bli ungefär det samma, nämligen att det som är utmärkande för Härjedalen och möjligt att bygga vidare på är spåren av den äldre, småskaliga agrara bebyggelsen. Även om man verkligen hade ambitionen att få in ett mångfaldsperspektiv i arbetet, så är det möjligt, rent av sannolikt, att det är den äldre jordbrukets bebyggelse man skulle fastna för. Den är lätt att tycka om, den har en stark igenkänningsfaktor, den kan lätt anpassas efter lokala förhållanden och den kan utvecklas åt många håll. Detsamma kan inte riktigt sägas om till exempel enkla standardiserade skogsarbetarbostäder eller industrisamhällets kraftverksarkitektur. Men ett designprogram med kulturarvet som bas som var sprunget ur en ordentlig analys hade definitivt varit mer trovärdigt.

Det som åtminstone utifrån sett är anmärkningsvärt är att det samiska inte alls funnits med i bilden när designprogrammet formats. I ett nationellt och internationellt perspektiv tillhör den sydsamiska kulturen sannolikt det mest exotiska länet har, och något som verkligen skulle kunna profilera en turistdestination. Här skiljer Härjedalen sig från övriga länet. Ett intryck är att det samiska varumärket används på ett helt annat sätt i till exempel Åre kommun. Härjedalen är alltså idag präglad av kon-

³² Se tex. Lindvall 2002 och Högberg 2002.

flikter mellan rennäringen och markägare. Tonläget mellan parterna har ofta varit högt i diskussioner och segslitna domstolsprocesser kring markfrågor under de senaste två decennierna. Historiskt har flera kända konflikter rasat, vilket som nämnts tidigare, ofta ansetts vara det som tillhört det viktigaste att berätta om vad gäller samerna.

Boningshus i det samiska vintervisitet vid Käringsjön 1954. På ytan ett fint exempel på "den genuina härjedalska byggnadstraditionen", men den bakomliggande historien handlar om något helt annat än fjällbonden. Foto: Ernst Manker/Jamtli Bildbyrå.

I Härjedalen har Sverigedemokraterna (Sd) ett i förhållande till övriga länet starkt stöd. Under mandatperioden 2006-2010 var Härjedalen den enda kommunen i länet där partiet var representerat. En profilfråga för Sd i Härjedalen har varit just motståndet mot de renägande samerna. Sd vill slopa begrepp som urbefolkning och nationell minoritet, och anser att de renägande samerna har obefogade exklusiva rättigheter till renbetesland, som inte den "rätta" ursprungsbefolkningen, det vill säga fjällbönderna, har. Sd:s främste företrädare i Härjedalen, Olle Larsson, har dubbat de renägande samerna till "den sista adeln i Sverige". I januari 2011 hoppade Olle Larsson av Sd med motiveringen att partiet inte driver rennärringsfrågorna och övriga norrlandsfrågor på riksplaneln. Han blir nu politisk vilde i kommunfullmäktige.³³ Vad det kommer att innebära för den politiska diskussionen kring rennäring och Härjedalens kulturarv återstår att se. Sd har dock hittills varit i det närmaste politiskt isolerade i Härjedalens kommun.

Under sommaren 2010 fördes en intressant debatt på Östersunds-Postens insändarsida och på www.op.se. Debatten handlade om huruvida samerna var en del av vikingatiden eller inte. Det handlade inte specifikt om Härjedalen, men Sd blandade sig i diskussionen. Det var dock inte Sd som drog igång debatten, utan upprinnelsen var att Jamtli i en debattartikel anklagades för att förfälska vikingatiden genom att hävda att samerna var en del av den.³⁴ Återigen märktes samma indignation och engagemang kring frågan om samernas härkomst. I markkonflikterna har arkeologisk forskning visat sig kunna användas som argument i domstolen, men den besatthet som ibland kan prägla inlägg i frågan är svår att förstå.

³³ Expressen 2010-10-17, Öp 2011-01-13 m.fl.

³⁴ Öp 2010-06-25, 2010-07-01, 2010-07-03, 2010-07-12

I Tidningen Härjedalen den 3 februari 2011 var två insändare införda, som båda kommenterar markkonflikterna. Här följer ett citat ur respektive insändare som belyser den öppna, och som det verkar, accepterade rasism som frodas i Härjedalen. En fråga man kan ställa sig är om man år 2011 i någon annan del av landet helt ogenerat kan skriva i lokalpressen om kommunmedborgarnas rastillhörighet. I Härjedalen är det i alla fall uppenbarligen det.

Ur Renbetesdomen är verklighet och ingen dröm, Lennart O:

" Vi är nämligen uppfostrade med att det som sägs i ett domstolsutslag skall efterlevas av alla oavsett rastillhörighet berörd näring och så vidare. I detta fallet oavsett var våra marker är insprängda eller gränsar emot för slag av ägare."

- Dominnehavare i Härjedalen

Ur Var snäll och tänk om Olle!:

" Jag håller också med dig om att rennäringen, och för mig främst i Härjedalen, har rättigheter som andra inte har! Jag håller också med dig till fullo att lagen är till för att följas av alla medborgare oavsett rastillhörighet, även i Härjedalen. [---] Så till sist, då vi man mot man träffas ute på byn och torg så kan man konstatera att vi låter som Sverigedemokrater nästan allihop med vårt missnöje!"

- Olof-Henric

Det vore felaktigt att hävda att det finns ett direkt orsakssamband mellan Härjedalens designprogram och Sverigedemokraternas syn på de renägande samerna. Men det finns ett samband mellan den gängse berättelsen om Härjedalens historia och de motsättningar som i olika sammanhang blir tydliga mellan jordbrukare och renägare. Designprogrammet är en produkt av den allmänt vedertagna synen på Härjedalens historia och kulturella särart som frodats under lång tid och ivrigt understötts av kulturmiljövården i form av främst Länsstyrelsen och Jamtli, men också av såväl hembygdsforskare som universitetsinstitutioner.

Det framgångsrika designprogrammet är kanske ett av de bästa exemplen i landet på hur kulturmiljövården lyckats bli en påtaglig del av en kommuns samhällsplanering och varumärkesbyggande. Å ena sidan är det positivt att humanistiska värden och kulturmiljövårdens insatser får genomslag, å andra sidan blir det problematiskt när kunskapsunderlaget inte håller måttet och när frågan i stort har en stark politisk laddning. Det är viktigt att ställa obekväma frågor kring hur en ensidig historieskrivning bidragit till en situation där rasbiologiska föreställningar florerar, och på vilket sätt kulturmiljövårdare och andra samhällsplanerare understött detta. Exemplet Härjedalen visar hur ett kulturarvsbruk med goda syften lätt kan bli en del av något mycket större och mycket mer skrämmande.

Referenser

Tryckta källor och litteratur

- Andersson, B., Eriksson, N-E. & Lundh, N.G., Härjedalen (Stockholm, 1992).
- Andersson, Göran & Sjömar, Peter, "Trösklogen i Eggen – ett medeltida källmaterial", Bebyggelse-historisk tidskrift nr 29 (Stockholm, 1995).
- Alberts, Ulla & Murman, Hans, "Restaurang Tusen Ramundberget", Arkitektur 3-2009 (Stockholm 2009).
- Bergström, E.J., Magnusson, G. & Raihle, J., Härjedalen. Natur- och kulturhistoria (Östersund, 1990).
- Bergström, Erik, J., "Härjedalens fornminnesförening", Jämten 1986 (Östersund 1985).
- Bergström, Erik J., Härjedalens historia (Sveg 1985).
- Blombäck, Liselott (Jämtli/Jämtlands läns museum), Kunskapsunderlag om den moderna bebyggelsen i Härjedalen. En del av projektet "Kulturmiljöprogram i Härjedalens kommun", rapport 2007:8 (Östersund, 2006).
- Drömmen om Jämtland, Mitthögskolan, Inst. för humaniora (Östersund, 1998).
- Egervärn, Erik A. & Järnankar, Frans, Jämtlands och Härjedalens historia (Hjo, 1993).
- Eivergård, Mikael & Oscarsson, Ulla, "Urjämtan – finns han?", Jämten 2004 (Östersund, 2004).
- Erixon, Sigurd, Svensk byggnadskultur. Studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia (Stockholm, 1947).
- Hallemar, Dan & Stannow Martina, "Från friluftsliv till livsstil", Arkitektur 3-2009 (Stockholm 2009).
- Hemmendorff, Ove, "Vad ska hända med de samiska kulturmiljöerna?", Kulturmiljövård 3:91 (Stockholm, 1991).
- Härjedalens fornminnesförening, En bok om Härjedalen (Östersund, 1937).
- Härjedalens kommun, Designprogram för västra Härjedalen, kulturmiljös närarkiv, Länsstyrelsen (1993).
- Härjedalens kommun, Designprogram. Råd och riktlinjer för husutformning i Härjedalens kommun, www.herjedalen.se 2006.
- Härjedalens kommun, Översiktsplan för Härjedalens kommun, samrådshandling 1990-02-09, kulturmiljös närarkiv, Länsstyrelsen.
- Högberg, Anders, "Integration och kulturarvsbruk i fokus", ingår i Agenda kulturarvs inspirations- och diskussionsskrift (Stockholm, 2002).
- Jämtlands läns museum, Byggnadsinventering av fäbodan i Härjedalens kommun. Kulturhistorisk utredning 48 (Östersund, 2000).
- Jämtlands läns museum, Härjedalens kommun. Kulturhistorisk utredning 13 (Östersund, 1977).
- Jämtlands läns museum, Medeltida timmerhus i Jämtlands län. Projektrapport för etapp 3 – lägesbestämning och förslag till fortsatt arbete (Östersund 1998).
- Jämtlands läns museum och Länsstyrelsen i Jämtlands län, Traditionellt bygge i västra Härjedalen (Östersund, 1990).
- Järnankar, Frans, Härjedalen (Stockholm, 1992).
- Järnankar, F., Nilsson, B. & Pålsson, F., När skogen fick värde. En dokumentation av skogsbrukets framväxt i Härjedalen (Sveg, 1991).
- Jörnmark, Jan, Övergivna platser II (Lund, 2008).
- Kulturmiljövården i fjällområdet i Norrbottens, Västerbottens och Jämtlands län, Västerbottens museum (Umeå, 2008).
- Lindvall, Karin, "Mot en ny kulturarvsidéologi", ingår i Agenda kulturarvs inspirations- och diskussionsskrift (Stockholm, 2002).
- Looock, Johan (Länsstyrelsen Jämtlands län), Förändringarnas Åre. Kulturhistorisk landskapsanalys av riksintresset Åredalen (Östersund, 2009).
- Länsstyrelsen Jämtlands län, Västra Härjedalen. Naturbetesmarker och slåtterängar i Jämtland/Härjedalen, broschyr inom LIFE-projekt (Östersund, 2008).
- Mosskin, Peter, Härjedalsfjällen. Se och upplev Jämtland-Härjedalen 2 (Östersund, 1983).

- Möller, Maria, "Den säregna självständigheten. Jämtlands läns fornskriftsällskap och legenden om bonderepubliken", Kulturarv och historiebruk, Fornvårdaren 28, Eivergård (ed), (Östersund, 2005).
- Näsström, Gustaf, "Kulturbild och vildmark", Svenska Turistföreningens årsskrift 1931: Härjedalen (Stockholm, 1931).
- Oscarsson, Ulla, "Härjedalens fjällmuseum. Om samer, fjällbönder och gruvarbetare", Jämten 1999 (Östersund, 1998).
- Rentzhog, Sten, Friluftsmuseerna. En skandinavisk idé erövrar världen (Stockholm, 2007).
- Rolén, Mats & Thomasson, Lars, Jämtlands och Härjedalens historia. Femte delen 1880-1980 (Östersund, 1990).
- Riksantikvarieämbetet, Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige (Stockholm, 1990).
- Sachs, Fanny, "Fjällnäs högfjällspensionat", Arkitektur 3-2009 (Stockholm 2009).
- Sporrang, Ulf, "Härjedalens byar", Perspektiv på Härjedalen (Sveg, 1995).
- Strömberg, Per, Upplevelseindustrins turistmiljöer. Visuella berättarstrategier i svenska turistanläggningar 1985-2005, akad. avh (Uppsala 2007).
- Welinder, Stig, Jämtarna och samerna kom först (Östersund, 2008).
- Zipsane, Henrik, "Makten över historien i Jämtlands län", Kulturarv och historiebruk, Fornvårdaren 28, Eivergård (ed), (Östersund, 2005).

Opublicerat material

"Planeringsexempel från Härjedalen", PowerPoint-presentation hämtad 2010-12-29 från www.tillvaxtverket.se/.../Planeringsexempel+Härjedalen,+ +Ulf+Alexandersson.pdf
 Detaljplan Kåvans Fjällby, södra delen. Samrådshandling 2010-12-13, Härjedalens kommun.
 Detaljplan för fastigheten Funäsdalen 25:90. Antagandehandling 2007-06-11, Härjedalens kommun.

Tidningsartiklar

- Expressen 2010-10-17, "I Härjedalen är samerna måltavla"
- Länstidningen 2009-02-02, "Restaurangen som är ett toppbygge"
- Tidningen Härjedalen 2011-02-03, "Renbetesdomen är verklighet och ingen dröm, Lennart O"
- Tidningen Härjedalen 2011-02-03: "Var snäll och tänk om Olle"
- Östersunds-Posten 2003-06-13, "Jämte eller inte – vi är alla bastarder i människoland"
- Östersunds-Posten 2003-08-12, "Utställningen blev för mycket för Kjell-Albin"
- Östersunds-Posten 2003-08-16, "Mjuka stutar och hårda inlägg"
- Östersunds-Posten 2009-02-02, "Efterlängtat toppstuga invigd"
- Östersunds-Posten 2010-06-25, "Jamtli anpassar historien"
- Östersunds-Posten 2010-07-01 "Om Jamtli, vikingar och samer"
- Östersunds-Posten 2010-07-03, "Jamtli använder sig av sägner i stället för bevis"
- Östersunds-Posten 2010-07-12, "Att ljuga och inte förstå varför – om Jamtli, samer och vikingar"
- Östersunds-Posten 2010-07-22, "Jamtli förfalskar vikingatiden och samernas historia"
- Östersunds-Posten 2010-07-27, "Bygglov för toppstuga på Funäsdalsberget" (läsarkommentarer på www.op.se)
- Östersunds-Posten 2011-01-13, "Olle Larsson hoppar av SD"
- Östersunds-Posten 2011-01-22, "Bilderna av Jämtland" (flera artiklar inom tematsatsningen "Inblick")
- Östersunds-Posten 2011-02-05, "Den långa kampen om makten" (flera artiklar inom tematsatsningen "Inblick")

Muntliga uppgifter

Alexandersson, Ulf, stadsarkitekt Härjedalens kommun 2010-08-24.
 Hemmendorff, Ove, 1:e antikvarie Jamtli 2010-08-27.
 Murman, Hans, arkitekt 2010-11-12 (anförande vid Spektakeldagarna i Östersund).

Websidor

www.arklab.se/ (hämtad 2011-01-13).

www.byggindustrin.com/restaurang-i-ramundberget-vann-arkitektp__7000 (hämtad 2011-01-12).

www.fjallmuseet.se (hämtad 2011-01-11).

www.herjedalen.se/kommunalservice/byggabo/designprogram/ernsttyckertillomdesignprogrammet.440fea712436d408e08000639.html (hämtad 2011-01-11).

NATUR OCH KULTUR I
JÄMTLANDS LÄN

kalejdoskop
- sätt att se på kulturarv

Länsstyrelsen
Jämtlands län

Postadress: 831 86 Östersund
Besöksadress: Residensgränd 7
Telefon: 063-14 60 00
jamtland@lansstyrelsen.se
www.lansstyrelsen.se/jamtland